

ارزیابی عوامل مؤثر بر رشد فیزیکی شهر ایلام

مجید شمس^۱

استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر، ملایر، ایران

فریده دلشاد

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه آزاد اسلامی ملایر، ملایر، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۳/۰۶

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۲۵

چکیده

هدف تحقیق حاضر بررسی ارزیابی عوامل مؤثر بر رشد فیزیکی شهر ایلام می‌باشد، در این تحقیق سعی می‌شود که وضعیت نظام شهری منطقه مورد مطالعه را معرفی و به نوعی سعی به بررسی رشد فیزیکی آن گردد، عواملی که در این دوره باعث رشد و توسعه شهر ایلام گردیده متفاوت است، که می‌توان به وجود اراضی مستعد کشاورزی، آب و هوای خوش، باغات و چشمه سارهای طبیعی باعث جذب جمعیت روستاهای اطراف به شهر ایلام شد. از سال ۱۳۴۵ به بعد وجود قانون اصلاحات اراضی و اجرای آن در منطقه ایلام باعث گردید که خرده مالکان و خوش نشینانی که از مراحل سه گانه اصلاحات اراضی بی نصیب ماندند به شهر مهاجرت کرده و به کارهای خدماتی در شهر مشغول گردند. محدوده شهر تا این زمان گسترش نسبتاً زیادی یافت و هرچه زمان می‌گذرد هجوم مهاجر به این استان بیشتری می‌شود، که وجود جمعیت زیاد موجب بی نظمی در نظام‌های سکونتگاهی و تصاحب و حیف و میل منابع و امکانات می‌گردد که چهره‌ای زشت به شهر می‌دهد، تحقیق حاضر با بررسی منابع و آمارهای دهه‌های گذشته سعی به بررسی نحوه روند رشد فیزیکی و ارزیابی عوامل آن را دارد. با توجه به بررسی‌های انجام شده، ماحصل تحقیق نشان از آن دارد که این شهر جدای از روند تاریخی آن، در اوایل جنگ تحمیلی مورد تهاجم و هجوم قرار گرفت و به قسمت اعظم تأسیسات زیربنایی، آموزشی، فرهنگی بهداشتی کالبدی و امکانات ارتباطی آن آسیب جدی وارد گردید. بر اساس آمار و ارقام در حدود ۵۰ درصد شهر ایلام از لحاظ کالبدی آسیب دید و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیربنایی شهر تا حدود زیادی نابود گردید. پس از جنگ و بازسازی بافت کالبدی شهر، ساختارهای اقتصادی-اجتماعی و زیربنایی شهر مرمت و توسعه کالبدی و فیزیکی شهر روند سریعی به خود گرفت. رشد طبیعی جمعیت، مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهر ایلام-افزایش جمعیت و در کنار آن توسعه سریع کالبدی شهر از وجوه بارز شهر در چند دهه گذشته و به ویژه بعد از پایان جنگ تحمیلی بوده که می‌توان آن را از عوامل رشد فیزیکی منطقه مورد مطالعه دانست.

واژگان کلیدی: بافت شهری، رشد فیزیکی، ایلام

مقدمه

سده بیست و یک، قرن شهرها و شهرنشینی است و در سال‌های آتی بیشتر مردم جهان در شهرها سکونت خواهند داشت. در سال ۱۹۵۰ فقط ۳۱ درصد از جمعیت جهان در شهرها ساکن بودند و این رقم در سال ۱۹۹۵ به ۴۵ درصد رسید. در سال ۲۰۰۰، از هر دو نفر، یک نفر در شهرها ساکن بوده است. بیشتر این رشد در شهرهای کوچک و میانه اندام می‌باشد. رشد شهری در نفس خود خصلتی سرکش دارد لذا نیازمند مهار و هدایت است. سیاست گذاری رشد شهری، مسئولیتی خطیر است، زیرا از یک طرف باید به زدودن نابسامانی‌ها پردازد و از طرف دیگر با هدایت عقلایی ساخت و سازها از بروز و پیدایش ناهنجاری‌ها بویژه از ابعاد کالبدی آن جلوگیری نماید (Qajar, blessings.1388: 2). شهرهای سراسر جهان، چه در کشورهای توسعه یافته و چه در کشورهای در حال توسعه در قرن حاضر تنش‌های تازه‌ای را پیش رو دارند. رشد زیاد جمعیت و رشد شهرنشینی به صورت قارچی به حدی می‌باشد که هزاره سوم را با عنوان هزاره شهرنشینی نامگذاری کرده‌اند، شکل‌گیری و توسعه شهرهای کوچک و بزرگ در کشورهای صنعتی و توسعه یافته بسیار متعادل و منظم و دارای الگوی منظم می‌باشد اما در کشورهای در حال توسعه رشد بسیار سریع جمعیت و هجوم به شهرها نتیجه‌ای جز عدم تعادل و ناهماهنگی در پیش ندارد و مشکلات جدیدی در نظام شهری بوجود می‌آورد مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که اغلب سکونتگاهها و نحوه توزیع منطقه‌ای جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی ناراضی هستند و به ویژه تمرکز بیش از حد فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی، سیاسی و جمعیتی در بزرگترین شهرها باعث ایجاد مسائل و مشکلات زیادی شده است (zebardst, 1383:4). کشور ایران به عنوان یکی از کشورهای در حال توسعه تا قبل از آغاز قرن حاضر دارای نظام شهری نسبتاً متعادلی بوده است اما پس از اصلاحات ارضی (۱۳۴۱ تا ۱۳۵۱) و مهاجرت روستاییان به شهرها، نظام شهری ایران دچار عدم تعادل و ناهمگونی شده اگر بخواهیم که علل برهم خوردن تعادل نظام شهری را نام ببریم می‌توان به افزایش تعداد جمعیت شهرها، برهم خوردن تعادل شبکه شهری و پیدایش الگوی نخست شهری در ایران اشاره کنیم. در کشور ایران این بحث مطرح می‌باشد که رشد شهرهای بزرگ و توزیع نامتعادل جمعیت را نمی‌توان موضوعی پنداشت که در طی مرور زمان و به خودی خود برطرف می‌گردد بلکه توزیع فضایی می‌بایست به وسیله‌ی سیاست‌های عمده و اندیشیده‌ای که برای توسعه آتی متناسب باشد، تغییر یابد (Ali Akbar and Darykhany, 1385). در مطالعات شهری و منطقه‌ای بررسی - تعداد کارکرد و پراکنش کانون‌های شهری و چگونگی توزیع جمعیت در این سکونتگاه‌ها از جایگاه خاصی برخوردار است، بررسی نظام سکونتگاهی موثرترین راه شناخت سازمان یابی سیستم شهرهاست، استان ایلام به دنبال رشد جمعیت شهری با مشکلات عدم تعادل در توزیع مراکز شهری و مناطق سکونتگاهی روبه رو می‌باشد. که این مسئله ناشی از عدم تعادل در توزیع درآمد ثروت و امکانات است که به نوعی موجب برهم زدن تعادل در سرانه‌های مسکونی: آموزشی، تفریحی و... شده است، لذا بر آن شدیم تا با آسیب شناسی دقیق و علمی از این وضعیت در استان ایلام به ارائه راه کار و تدابیری در راستای تعادل بخشی مراکز سکونتگاهی گام برداریم. تصورات ما بر آن است که مثل بسیاری از مناطق مختلف کشور نظام سکونتگاهی استان ایلام به هم ریخته و نامنظم است یعنی برآورد می‌شود که بیش از ۵۰ درصد جمعیت شهری ما در یک شهر یعنی مرکز استان متمرکز شده باشد و شکاف‌های اقتصادی - اجتماعی محسوس و مشهود باشد لذا این

موضوع نا برابری را ایجاد کرده است به همین خاطر مدیران را در امر برنامه ریزی و تصمیم سازی به چالش کشانده است و در شهرهای بزرگ ضعف امنیت.. افزایش هزینه‌ها و میزان جرائم را افزایش داده است به همین دلیل شهرها محل مناسبی برای آرامش تلقی نمی‌شوند و میزان رضایتمندی ساکنین در حد قابل انتظار نیست مهاجرت بی رویه از روستاهای استان به شهرها آن هم شهرهای بزرگ مشکلات را دو چندان نموده که عدم انطباق فرهنگی - اجتماعی - رفتاری از جمله آنهاست. لذا در این تحقیق سعی بر این داریم که به بررسی عوامل مؤثر بر رشد فیزیکی شهر ایلام بپردازیم و درصدد یافتن پاسخی برای سؤالات مطرح شده ذیل می‌باشیم:

چه عواملی بر رشد فیزیکی شهر ایلام تأثیر گذاشته است؟

آیا شهر ایلام از وضعیت پایداری برخوردار می‌باشد؟

چه متغیرهایی بر پایداری فیزیکی شهر ایلام مؤثر می‌باشد؟

چه عواملی پایداری فیزیکی شهر ایلام را تهدید می‌کند؟

مبانی نظری

کشور ایران تا پیش از شروع شهرگرایی و شهرنشینی دوره معاصر تقریباً از نظام شهری همگونی برخوردار بوده است یعنی شبکه شهری کشور کهکشانی بوده و تحت تأثیر توسعه درون‌زا و روابط سنتی شهر و روستا به حیات خود ادامه می‌داده است. پس از آن در نتیجه تحول روند رشد و توسعه درون‌زا به توسعه برون‌زا، که با سیر تحول شهرگرایی، شهرنشینی و شهرسازی در دوره معاصر از اواسط حکومت قاجار به بعد شروع می‌شود (Habibi, 1375: 6)

ورود در مقوله روابط سیستماتیک این شهرها به ویژه نقش و اهمیت آنها در تحقیق مقایسه آنها را ایجاب می‌کند که نتیجه منطقی آن باید به یک طبقه‌بندی منجر گردد این طبقه‌بندی می‌تواند بر مبنای نقش آنها یا مشخص کردن بعضی از شهرها بر مبنای سطوحی از ویژگیهای اقتصادی - اجتماعی و خدمات عمومی استوار باشد. از این رو یک شبکه شهری که به تبع شرایط جغرافیایی با نظم فضایی خاص شکل گرفته است، می‌تواند از نظر کمی (تعداد جمعیت) و یا از نظر کیفی (اهمیت و نقش آنها) طبقه‌بندی شده و در نظمی از یک پایه و ارتفاع در ردیف یا مرتبه‌ای پشت سرهم قرار گیرند که اصلاً به نام (سلسله مراتب شهری) نامیده می‌شود. بدین سان هر اندازه سیستم شهری یک کشور توسعه پیدا کند به الگوی توزیع نرمال نزدیکتر می‌گردد بطور خلاصه تعریف شبکه شهری چندان ساده نیست، از یک سو از اجزاء مختلف تشکیل شده و دارای ساختمان‌های جسمانی، ریخت شناسی، اجتماعی، فرهنگی متفاوتی می‌باشد. از سوی دیگر، معرفی شهرها دارای تخصص و نگرش‌های مختلف بوده و هر کدام متناسب با دیدگاه خود آن را تعریف نموده‌اند (۳: ۱۹۹۹، Rasool).

لازم به ذکر است که تنها ساماندهی تجمعات بزرگ شهری، مشکل نظام شهری را حل نمی‌کند. بلکه بایستی در پهنه سرزمین، شبکه متوازی از کانونهای شهری در سطوح مختلفی از سکونت، جمعیت و عملکرد به وجود آورد. باید انگیزه‌ها و عوامل توسعه را در مقیاس متوازی از کانونهای زیستی بالقوه سامان داد. بایستی آن دسته از نیروهایی که در روند تحول شبکه شهری نقش تعیین‌کننده دارند، به درستی شناسایی و با تحلیل ویژگیها و گرایشهای آنها گسترش یابد و یا از ادامه گسترش بی رویه آنها جلوگیری به عمل آید. در واقع ایجاد توازن و تعادل در الگوی استقرار

جمعیت به سیاستها و استراتژیهای بالقوه مستعد و اشتغال‌زا را باید در نظام سلسله مراتب شهری، به ویژه شهرهای سطح میانی جستجو کرد و بهره‌گیری از امکانات و توزیع آنها را می‌باید در شبکه متعادلی از کانونهای زیستی هماهنگ کرد (Tarzan the Mighty, 1375: 9).

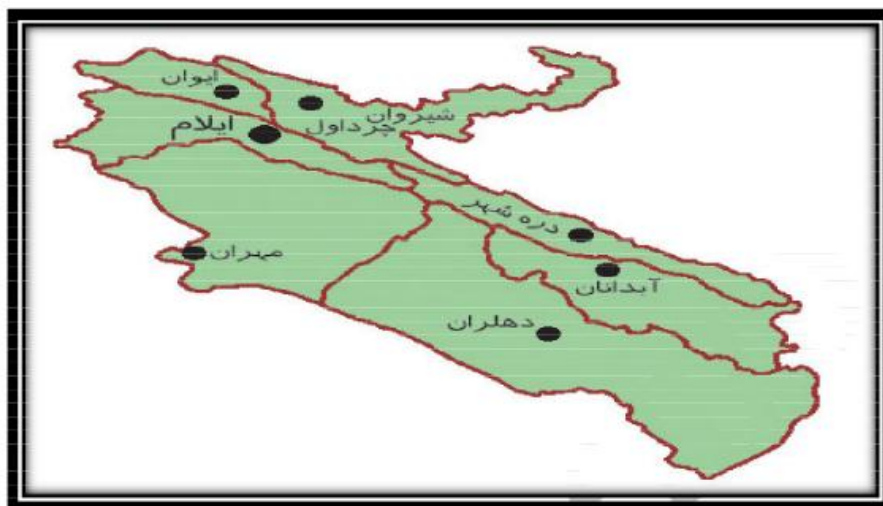
این روزها حاشیه‌نشینی به یکی از بزرگترین معضلات شهری ایلام تبدیل شده و روز به روز نیز با تخریب منابع طبیعی و کوه‌ها در حال افزایش است و دستگاه‌های متولی نیز تاکنون نتوانسته‌اند اقدامات بازدارنده‌ای داشته باشند. شهر ایلام به دلیل قرار گرفتن در بین کوه‌ها و نزدیکی به مزارع کشاورزی و منابع طبیعی این روزها چهره زشتی به خود گرفته چراکه هر روز قسمتی از زیبایی‌های طبیعی شهر در حال حذف شدن است. با حاشیه‌نشینی، تغییر کاربری زمین‌های کشاورزی و خانه‌سازی در نزدیکی کوه‌ها چهره شهر هر روز زشت و زشت‌تر می‌شود و متأسفانه هم‌اکنون این معضل در قسمت‌های هانیوان، سبزی‌آباد، چالیمار و... روزبه‌روز گسترش می‌یابد و حتی گزارش‌ها حکایت از غیرقانونی بودن تعداد زیادی از ساخت‌وسازها نیز دارد. با توجه به افزایش سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی در شهر ایلام آسیب‌های اجتماعی نیز در حال افزایش است که باید به آن توجه شود.

گسترش حاشیه‌نشینی و برهم خوردن نظام سکونتگاهی موجب افزایش آسیب‌های اجتماعی است و اعتیاد، نزاع و طلاق از عمده‌ترین آسیب‌های اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی و مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام است. یکی از زمینه‌های ناپایداری توسعه شهری بویژه در کشورهای در حال توسعه گونه‌ای از سکونت با مشکلات حاد موسوم به مشکلات مربوط به برهم خوردن تعادل نظام سکونتگاهی است که در حال گسترش فزاینده که نیازمند اتخاذ تدابیر ویژه برای ساماندهی وضعیت کنونی و جلوگیری از گسترش آن در آینده است لذا در این پژوهش سعی بر این شده است که با ریشه‌یابی مشکلات نظام سکونتگاهی در استان ایلام آن را به سمت نظام تعادل در جهت رهیافت به توسعه پایدار سوق دهیم، چاره‌جویی این مسئله به سیاستگذاری و اقداماتی نه فقط در سطح محلی آن بلکه در سطح ملی نیاز دارد. و می‌توان گفت که تعادل نظام سکونتگاهی در مسیر اسکان جمعیت و مهاجرنشینان می‌باشد زیرا با توجه به مهاجرت روستاییان و جامعه غیر شهرنشین به استان ایلام موجب هجوم سیل وار جمعیت به استان و محدوده شهری می‌شود و در نتیجه موجب بالارفتن قیمت زمین و مسکن و همچنین اجاره بهای مسکن می‌گردد و این امر موجب می‌شود که جمعیت به قسمت حاشیه‌ی شهر هجوم برده و در صدد ایجاد شهرک‌های غیر رسمی و ایجاد حلبی‌آبادی‌ها و زاغه‌نشینی‌ها می‌گردد که این امر موجب برهم خوردن نظم و تعادل نظام سکونتگاهی می‌گردد لذا با ایجاد برنامه‌ای مدون و ایجاد فلوچارت منظم و زیربنایی می‌توان از این حادثه جلوگیری کرده و آن را در مسیری معقول و منظم مدیریت نمود تا به نوعی پلی گردد جهت دستیابی به توسعه پایدار شهری.

موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه:

شهر ایلام در مختصات جغرافیایی 38° و 33° عرض شمالی از خط استوا و 28° و 46° طول شرقی نصف النهار قرار دارد. این شهر دارای وسعتی حدود ۱۷ کیلومتر مربع براساس محدوده تعیین شده توسط طرح جامع شهر می‌باشد. ارتفاع متوسط این شهر از سطح دریا ۱۴۴۰ متر بوده و از نظر تقسیمات اقلیمی در منطقه آب و هوای معتدل

کوهستانی قرار دارد. شهر ایلام از شمال، شمال شرقی و شرق به ارتفاعات معروف به (شلم)، کوه مانشت و کوه‌های «انار» و کاوراه محدود شده است. بلندترین قله کوه اطراف شهر ایلام کاوراه با ارتفاع ۲۰۰۰ متر قرار دارد که در جنوب شرقی ایلام با شیب کمی به زمین‌های زراعی مسدود می‌گردد. (شوهانی، ۱۳۷۹، ص ۴۴).

نقشه شماره ۱: موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

Source: Authors

بحث و یافته ها

مراحل و روند رشد فیزیکی شهر ایلام

طبق سرشماری عمومی سال ۱۳۹۰ جمعیت استان ایلام بالغ بر ۵۹۹,۵۵۷ نفر بوده که معادل ۳۵۶,۸۹۶ نفر آن در شهرها ساکن هستند. نسبت جمعیت ایلام به کل جمعیت کشور معادل ۰۷٪ می‌باشد. این استان که تا اوایل دهه ۵۰ تحت عنوان فرمانداری کل تحت شمول استان کرمانشاه بود در منطقه مرکزی زاگرس قرار دارد و بیشتر مردمان آن تا چهار دهه پیش عشایر کوچرو بودند.

جمعیت این استان در ۱۸ شهر و ۵۱۰ روستای بزرگ و کوچک پراکنده هستند و معیشت سنتی مردمان این منطقه کشاورزی و دامپروری بوده به گونه‌ای که هم اینک نیز معیشت قریب ۴۴ درصد جمعیت ایلام از طریق بخش کشاورزی تأمین می‌شود.

بررسی سیر تطور شهرنشینی در ایلام و روند توسعه شهری آن، ما را در بررسی و تعیین الگوی توسعه شهر و علت‌های توسعه فیزیکی یاری خواهد داد. از طرف دیگر برای آن که بتوان آینده توسعه شهر و علت‌های توسعه شهری را از ابتدای پیدایش مورد ملاحظه قرار داد. به خاطر این که یکی از ویژگی‌های بسیار مهم فضاهای شهری، پویایی و تغییرپذیری آنهاست، چرا که این فضاها عرصه فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی هستند و به تبع آن تحولی که در چگونگی انجام این فعالیت‌ها رخ می‌دهد تحت تأثیر تغییرات کمی و کیفی شهر را دگرگون می‌نماید.

این تغییرات و دگرگونیها در همه وجوه کالبدی و کارکردی رخ می‌دهد، بنابراین برای شناسایی و معرفی فضاهای شهری باید به تحولات و دگرگونی‌های آنها نیز توجه کرد. بخصوص در نیم قرن اخیر در اثر تحولات اقتصادی-اجتماعی تغییرات فراوان و شگفت آوری در بسیاری از این فضاها روی داده است.

شهر ایلام در گذشته دارای سرسبزی خوبی بوده و این خود موجب استفاده از آن بعنوان ناحیه‌ای بیلاقی در زمان خلفای عباسی بوده است. در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ مناطق و باغ‌های انبوه سرسبز در مرکز شهر دیده می‌شود که این موضوع مؤید آن است که تا این زمان باغداری و باغات تأثیر جدی بر کالبد شهری داشته است (Shohani, 1383, 55).

همانطور که گفته شد مرکزیت شهر ایلام نسبت به دیگر آبادیها تقریباً جدید است و شاید بیش از ۱۰۰ سال سابقه نداشته باشد، با استقرار والی‌های محلی در این شهر توسعه و رشد اقتصادی شهری در نتیجه گسترش و رشد کالبدی شهر آغاز می‌گردد. به بیان دیگر فعالیت‌های اقتصادی مانند پیشه‌وری، زراعت و باغداری، دامداری و خدمات و غیره رونق یافته و بالطبع فضای بیشتری برای رشد خود می‌طلبد.

قبل از تسلط حکام و والی‌ها بر منطقه، قبایل بومی چندی در این منطقه زندگی می‌کرده‌اند که قدیمی‌ترین آنها قبیله ده‌بالایی است. این قبیله در دو حوزه جدا از هم (ده بالایی بالا و پایین) در روستای شادآباد در نزدیکی شهر ایلام سکنی داشته‌اند، در مراحل بعدی خانواده‌ها و قبایل دیگری مانند سلیمان‌نژادها و رشنوها و عبداللهی‌ها به ساکنان بومی شهر اضافه شدند و بدین ترتیب جامعه کنونی شهر ایلام ترکیبی از خانوارهای قدیمی و قبایل مختلف تشکیل می‌شود. در مراحل اولیه توسعه و گسترش شهر، چادرنشینی و گاهی احداث ساختمان‌های پراکنده در محلات مختلف بویژه ناحیه مرکزی فعلی پاسخگوی افزایش جمعیت و سکونت خانوارهای جدید در شهر بوده است. بعدها به سبب مهاجرت روستائیان به شهر و مرکزیتی که از استقرار خدمات عمومی در ایلام بوجود آمد بر وسعت شهر افزوده گردید و برخی از روستاهای اطراف شهر در بافت قدیمی آن ادغام گردیدند (Shohani, 1383, 56).

توسعه و شکل‌گیری شهر ایلام را می‌توان به چهار مرحله تقسیم کرد:

در **مرحله اول** والی‌ها و خانها و خانواده‌های بزرگ به احداث ساختمان‌هایی در کنار باغ‌ها و بیلاقی‌های محل و بین چادرهای عشایر اقدام کردند که این تحول در منطقه (ده‌بالایی‌ها) بزرگ‌ترین قبیله شهر روی داد که در واقع هسته مرکزی شهر و بافت اولیه شهر ایلام را بوجود آورده‌اند.

در **مرحله دوم** خانواده‌ها و طوایف دیگری در اطراف هسته مرکزی شهر و شمال خیابان خیام کنونی و جنوب محور اصلی خیابان فردوسی و به طرف غرب هسته مرکزی سکونت گزیدند.

در **مرحله سوم** هنگامی آغاز می‌شود که آخرین والی پشتکوه از سپاهیان رضاخان شکست خورده و به عراق می‌گریزد و شهر و منطقه ایلام تحت سلطه حکومت مرکزی بدواً به عنوان مراکز استقرار فرمانداریهای تابع استان و کرمانشاه و متعاقباً به صورت شهرستانی مستقل و فرمانداری کل و سرانجام به عنوان یک استان غربی کشور از موقعیت فعلی برخوردار می‌شود. رشد و توسعه سریع شهر باعث از بین رفتن باغات و جنگل‌های انبوه شهر ایلام گشته است به نحوی که هم اکنون هیچ گونه اثری از باغات قدیمی در شهر یافت نمی‌شود و این دگرگونی‌ها باعث شده که این شهر به شهری با مرکزیت خاص، نیازها و خدمات گوناگون مدنیت شهری تبدیل شود.

مرحله چهارم بعد از پایان جنگ ایران و عراق و شروع کار اداره کل زمین شهری است.

در این مرحله با عرضه‌های زمین شهری که در قالب طرح‌های آماده‌سازی توسط این سازمان صورت پذیرفت شهر رشد بیشتری یافت. بررسی توسعه و شکل‌گیری شهر ایلام نشان می‌دهد که هرچند که در طول دوره‌های قبلی به

دلیل مرکز استان شدن از نرخ رشد شهری بیشتری نسبت به دوره‌های پیشین برخوردار بوده ولی در حد فاصل سالهای ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۵ با شروع فعالیت زمین شهری این شهر از نرخ رشد شهری بالاتری نسبت به دوره‌های قبلی برخوردار شد. به طوری که سطح شهری شکل گرفته در این مدت حدود $\frac{1}{3}$ سطح شهر شکل گرفته نشده شهر ایلام از قبل تا کنون می‌باشد. عامل مهمی که بیشتر در توسعه شهر ایلام مؤثر بوده مرکزیت سیاسی بوده که این عامل به صورت غیرمستقیم در ثبات جمعیتی و توسعه سکونت‌گاه‌های اطراف مؤثر بوده است. (Shohani, 1383, 56)

همزمان با توسعه کالبدی شهر ایلام و بوجود آمدن محورهای ارتباطی بین شهری در اطراف آن و بالا رفتن ارزش زمین سکونت‌گاه‌های اطراف آن غیر از شکل هسته‌ای به شکل خطی یا در امتداد محورهای ورودی یا به سمت شهر تغییر یافته‌اند. با پذیرش قطعنامه و پایان یافتن جنگ ایلام پذیرای مهاجرین از شهرستان‌های استان و همچنین سایر شهرهای کشور که در اوایل جنگ به خاطر مسائل امنیتی شهر ایلام را ترک کرده بودند، به علاوه برنامه‌های محرومیت‌زدایی از مناطق محروم و همچنین برنامه‌های ۵ ساله اول و دوم که بیشتر خدمات و سرمایه‌ها را در مرکز استان جای داد باعث رشد کالبدی شهر ایلام شد و عوامل فوق باعث مهاجرت روستائیان به شهر گردید که به علت گران بودن زمین داخل شهر و فقر و عدم درآمد کافی روستائیان در اقتصاد شهر داخل شده و به تبع آن به حواشی شهر و زمین‌هایی که ارزان قیمت بود روی آوردند این عامل باعث توسعه حاشیه نشینی و همچنین توسعه فیزیکی شهر بدون برنامه و طرح قبلی شد. از سال ۱۳۷۰ به بعد با توجه به کمبود فضا در مناطق شمال شرقی و جنوب شرقی بیشتر توسعه شهر ایلام از جانب غرب و از طریق سازمان زمین شهری و بورس بازان و بسازو بفروش‌ها از راههای غیرمجاز صورت گرفته است و از بافت‌های جدید سال ۷۰ به بعد می‌توان به محله آزادگان و محله رزمندگان اشاره کرد (Shohani, 1382, 59).

مراحل زمانی روند توسعه فیزیکی شهر ایلام

از نطفه اولیه تا سال ۱۳۳۵

شهر ایلام از سال ۱۰۰۸ هجری قمری در حیطة قلمرو حکومت‌های خودمختار والیان لرستان قرار داشت. از معروفترین والیان این دوران حسینقلی خان ابوقداره بود که مقر حکومتی‌اش را در محلی به نام دهبالا مستقر نمود و آنجا را حسین آباد نامید و تا قبل از استقرار حسینقلی خان در شهر ایلام به جز چند خانه و چادرهایی در گوشه و کنار که افراد بومی در آن سکونت داشتند چیز دیگری دیده نمی‌شد. رشد و توسعه (حسین آباد) یا ایلام امروزی از زمان حکومت حسینقلی خان ابوقداره که شهر را به عنوان مرکز حکومتی والی انتخاب نمود شروع شد. از همین زمان احداث معابر، مغازه‌ها، خانه‌های جدید و بناهای مسکونی در شهر آغاز گشت. از این زمان حسین آباد به عنوان یک شهر رشد و توسعه یافت. پس از روی کار آمدن رضاخان حسین آباد به ایلام تغییر نام یافت. در سال ۱۳۱۶ در تقسیمات کشوری ایلام جزء استان پنجم کرمانشاهان محسوب شد. براساس مشاهدات عکس‌های هوایی تا سال ۱۳۳۵ محدوده ایلام بین میدان خیام-خیابان انقلاب، خیابان تختی و خیابان سعدی بوده است. وجود باغات به دلیل داشتن چشمه‌ها و قنات‌های مهم و اراضی کشاورزی در اطراف شهر از مهمترین ویژگی‌های شهر ایلام در آن دوره بوده است (Shohani, 1379, 79).

محدوده شهر بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۴

عواملی که در این دوره باعث رشد و توسعه شهر ایلام گردید متفاوت است. در بین سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ وجود اراضی مستعد کشاورزی، آب و هوای خوش، باغات و چشمه سارهای طبیعی باعث جذب جمعیت روستاهای اطراف به شهر ایلام شد. از سال ۱۳۴۵ به بعد وجود قانون اصلاحات اراضی و اجرای آن در منطقه ایلام باعث گردید که خرده مالکان و خوش نشینانی که از مراحل سه‌گانه اصلاحات اراضی بی نصیب ماندند به شهر مهاجرت کرده و به کارهای خدماتی در شهر مشغول گردند. محدوده شهر تا این زمان گسترش نسبتاً زیادی یافت (Shohani, 1379, 80).

محدوده شهر بین سال‌های ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۸

در این سالها عوامل متعددی باعث رشد و توسعه کالبدی شهر ایلام شد. تغییر ایلام از فرمانداری کل به استان ایلام به مرکزیت شهر ایلام و ایجاد خدمات زیربنایی و تأسیسات و تجهیزات در این نقطه شهری به سبب افزایش قیمت نفت باعث جذب جمعیت مناطق مجاور به شهر بوده است. پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ و توجه به محرومین و افراد بدون مسکن در داخل شهر و واگذار کردن زمین‌های رایگان باعث مهاجرت جمعیت روستاهای اطراف به شهر ایلام شد، پس از آن در سال ۱۳۵۹ هجوم ناجوانمردانه عراق علیه ایران باعث گردید که بیشتر مردم شهرهای مرزی استان همچون مهران و دهلران که به صورت مستقیم مورد هجوم قرار گرفتند به شهر ایلام که نسبت به آن شهرها از ضریب اطمینان بیشتری برخوردار بود مهاجرت نمایند و این عوامل در این دوره همگی دست به دست هم داده و باعث رشد و توسعه کالبدی شهر ایلام شدند. محدوده شهر تا این دوره گسترش نسبتاً زیادی داشته و توسعه‌های منفصل و ناپیوسته در کلیه محدوده شهر صورت گرفته است. (Shohani, 1379, 80).

محدوده شهر بین سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۵

تا این زمان شهر ایلام بدون برنامه و بر اساس سلیقه و اهداف اشخاص ساخته شد. می‌توان گفت که از سال ۱۳۶۸ به بعد شهر ایلام با یک برنامه ریزی نسبتاً مدون ساخته شده است هرچند که در لایه لای این برنامه‌ها ساخت و سازهای غیرقانونی به وفور یافت می‌شود. از سال ۶۸ به بعد وجود خدمات برتر در شهر ایلام همچون دانشگاه، بیمارستان‌های تخصصی، احداث فرودگاه و... باعث جذب جمعیت به این شهر شد. به علاوه رشد طبیعی جمعیت مزید بر علت بوده و باعث گردید که در دوره ۶۵-۷۵ دارای بیشترین میزان شهرنشینی باشد و یکباره جمعیت شهرنشین از ۸۹ هزار نفر در سال ۱۳۶۵ به بیش از ۱۲۶ هزار افزایش پیدا کند. این افزایش جمعیت باعث تقاضای فراوان برای مسکن گردید و با توجه به محدود بودن عرصه در شهر ایلام در این دوره شاهد ساخت و سازها در روی تپه‌ها و شیب‌های بالای ۱۵ درصد می‌باشیم. شهر در این دوره به حدی توسعه یافته است که روستاهای اطراف شهر در حین پیوستگی به شهر می‌باشند (Shohani, 1379, 83).

محدوده شهر بین سال‌های ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۸

این دوره بدون شک در میان دوره‌های قبلی از برنامه‌ریزی و کنترل بهتری نسبت به دوره‌های قبلی برخوردار بود. در این دوره بازهم شاهد ساخت و سازهای غیرقانونی و بدون مجوز در اطراف شهر هستیم ولی سایر توسعه‌های شهر در قالب طرح‌های تا حدودی آماده‌سازی بوده است. در این دوره بیشتر توسعه فیزیکی شهر در جهت‌های غربی

شهر بوده و در قسمت‌های شرقی شهر و حاشیه شهر شاهد توسعه فیزیکی نامتناسب شهر می‌باشیم. در این دوره رشد شهر بیشتر به صورت توسعه عمودی انجام می‌گیرد و به علت گران شدن قیمت زمین در شهر ایلام توسعه عمودی ارزش اقتصادی پیدا کرده است و کمتر شاهد رشد و توسعه شهر به صورت افقی می‌باشیم. هم‌اکنون تمام قسمت‌های شهر در حاشیه شرقی و شمال شرقی دارای جمعیت متراکم و ساخت و ساز قابل توجه خصوصاً مسکن مهر می‌باشند و در آینده‌ای نزدیک قطعاً گسترش شهر به سمت و سوی دیگر تغییر پیدا خواهد کرد. (Shohani, 1379, 83)

عوامل اجتماعی مؤثر بر گسترش فیزیکی شهر ایلام

جمعیت به عنوان یک عامل مهم و تعیین‌کننده در هر نوع مطالعات شهری و برنامه‌ریزی همواره مورد توجه بوده است. شناخت یک شهر بدون شناخت ویژگی‌های جمعیتی و توزیع و تحولات آن نمی‌تواند مبنای صحیح داشته باشد. در مطالعه عوامل مؤثر در توسعه فیزیکی شهرها ضروری است که عوامل اقتصادی و اجتماعی در ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گیرد. زیرا هر کدام از این عوامل می‌تواند به نوبه خود شرایط مساعدی را جهت توسعه شهرها و احداث شهرهای جدید فراهم کند.

شناخت این عوامل و نکات مثبت و منفی آن علاوه بر اینکه موفقیتی در برنامه‌ریزی شهر خواهد بود بلکه خواهد توانست از هزینه‌های کلان شهرسازی کاسته و مکان‌یابی صحیح را جهت توسعه شهر و احداث شهرک‌های جدید عملی ساخته و برنامه‌ریزی و رشد شهر را در مسیر منطقی هدایت کند. در ذیل به مهمترین عوامل اجتماعی مؤثر در گسترش کالبدی شهر ایلام پرداخته می‌شود.

مرکزیت اداری سیاسی شهر

تراکم و تمرکز اداری-سیاسی یکی از اساسی‌ترین مشکلات شهرهای استان ایلام در ارائه خدمات و عملکردهای آنها می‌باشد. اگرچه تراکم و تمرکز تا اندازه‌ای برای اقتصادی بودن و اجرای طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی و رفاهی و زیربنایی ضروری به نظر می‌رسد اما تأکید بیش از اندازه بر این مسأله در سطح کشور و استان ایلام مسائل شهری بسیاری را بوجود آورده است. از مهمترین دلایل ایجاد کننده تراکم و تمرکز اداری و مالی می‌توان محدودیت شدید منابع و اعتبار و کمبود نیروهای متخصص و ماهر برای اجرای پروژه‌ها در تمام شهرها و نقاط جمعیتی و کمبود زیربنای تأسیساتی و رفاهی را نام برد. افزون بر این عوامل یک عامل سیاسی نیز وجود دارد که در ورای عوامل یاد شده هدایت گر روند تراکم و تمرکز گرایی است، عامل سیاسی در راستای کنترل کشور و استان و آگاهی از نکته‌های مربوط به وسیله کارگزاران بخش دولتی در نواحی گوناگون دارد، این گرایش از سویی سبب حضور نداشتن مردم و مسئولان در تصمیم‌گیریهای محلی، منطقه‌ای، استانی و بی‌توجهی آنها به این مسائل شده است. از دیگر ایرادهای وارده بر تمرکز اداری-سیاسی آن است که شهر مرکزی مانند ایلام، با وجود دارا بودن بیشترین امکانات، تأسیسات و تسهیلات شهری و نیروهای متخصص و ماهر، دارای بیشترین نیاز و کمبود در تمامی زمینه‌ها می‌باشد. این وضعیت ناشی از هجوم بی‌رویه جمعیت (مهاجرت) به این شهر و امکان‌ناپذیر بودن رشد و گسترش امکانات و تأسیسات-تجهیزات و زیربنای رفاهی با همان سرعتی است که جمعیت شهر مرکزی رشد می‌کند.

تغییرات جمعیت شهری و تعداد شهرهای استان ۹۰-۱۳۵۵.

با نگاهی به سرشماری‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۰ تغییرات در تعداد و حجم مناطق شهری استان ایلام مشخص می‌شود. بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۵۵ استان دارای ۴ نقطه شهری با جمعیتی برابر ۶۳۷۵۲ نفر بوده است. در این سال شهر ایلام دارای جمعیتی ۳۲۴۷۶ بوده است. در سرشماری ۱۳۶۵، شهر ایلام با ۸۹۰۳۵ نفر جمعیت به عنوان مرکز استان تنها شهر بزرگ موجود در درون استان بوده است، سایر شهرهای استان دارای حدود ۷۰ درصد و با جمعیتی کمتر از ۱۰۰۰۰ نفر بوده و حدوداً ۹۰٪ شهرهای استان یعنی ۱۲ شهر از ۱۳ شهر استان در این سال کمتر از ۲۵۰۰۰ نفر جمعیت همگی در رده روستا شهر قرار داشته‌اند.

نتایج سرشماری ۱۳۷۵ نشان می‌دهد که عمده شهرهای استان جزو روستا شهرهایی با جمعیتی بین ۵۰۰۰ تا ۲۵۰۰۰ نفر جمعیت بوده و در این میان شهر ایلام با جمعیتی حدود ۱۲۴۹۶۳ نفر در رده شهرهای کوچک و متوسط قرار داشته است.

بر اساس نتایج حاصل از سرشماری سال ۱۳۸۵ تعداد شهرهای استان به ۱۹ شهر افزایش یافته که اکثر این شهرها در رده روستا شهر قرار داشته‌اند (۹ شهر از ۱۹ شهر و ۴۷/۳۶ درصد جمعیت شهری استان). در این سال کماکان تنها شهر عمده استان ایلام است که جمعیتی بالای ۱۰۰۰۰۰ نفر دارد و رده شهر کوچک و متوسط قرار دارد. در سرشماری ۱۳۹۰ تعداد شهرهای استان به ۲۱ شهر رسیده است و ۱۱ شهر معادل ۵۲ درصد از کل شهرها، جمعیتی کمتر از ۵۰۰۰ هزار نفر داشته‌اند که این امر نشان دهنده تبدیل روستاهای کم جمعیت به شهرها در پی تصمیمات سیاسی می‌باشد.

توزیع نامتعادل جمعیت مناطق شهری استان در طول سال‌های مورد بررسی فوق کاملاً مشهود است. شهر ایلام مرکز استان به عنوان پرجمعیت‌ترین شهر استان همواره فاصله زیادی با حجم جمعیت در سایر شهرهای استان داشته است. افزایش نامتوازن جامعه شهری استان در سالهای بعد از انقلاب و در جریان جنگ تحمیلی شدت یافت به طوری که با خالی شدن عمده شهرهای غربی استان از جمله شهرهای دهلران و مهران بر میزان جمعیت شهرهای بخش‌های دیگر استان به خصوص شهر ایلام افزوده شد. هم زمان با این بی توجهی به رشد بی رویه جمعیت (نرخ طبیعی) و نیز مهاجرت مناطق روستایی به ویژه به شهر ایلام در توزیع نامتعادل جمعیت نقش داشته است.

در سلسله مراتب شهری استان شهر ایلام به عنوان یکی از شهرهای متوسط کشور و منطقه غرب کشور در زمینه ارائه خدماتی چون آموزش عالی، درمانی، تجارت عمده و ... به شهرهای شهرستان‌های دیگر استان و در مواردی به استان‌های منطقه مطرح می‌باشد. شهرهای سرابله، چوار، صالح آباد، مهران، ایوان و زرنه از جمله شهرهایی هستند که در مرحله اول عمده‌ترین خدمات خود را از این شهر دریافت می‌کنند.

تعداد شهرهای استان در سال ۱۳۸۵ برابر ۱۹ شهر بوده که عمده آنها قدمت چندانی ندارند. در واقع این شهرها نقاط روستایی یا روستاهای بزرگی بوده‌اند که به دلایلی از جمله ازدیاد جمعیت، خدمات رسانی به روستاهای حوزه نفوذ و اطراف آنها و یا مرکز اداری - سیاسی ماهیت شهری پیدا کرده و به نقاط شهری تبدیل شده‌اند. نگاهی گذرا به نتایج سرشماری‌های انجام شده در این زمینه از نوپا بودن اغلب شهرهای استان حکایت دارد. در سرشماری ۱۳۹۰ تعداد شهرهای استان به ۲۱ شهر رسیده است. و این شهرها مثل دوره قبل نیز اکثر جمعیتی پایین را در خود جای داده‌اند و بیشتر به دلایل سیاسی به عنوان شهر انتخاب شده‌اند.

در دو دهه ۶۵ و ۱۳۵۵، رشد جمعیت شهرنشین استان افزایش چشمگیری داشته که از دلایل آن می‌توان به شفاف نبودن سیاست‌های کنترل جمعیت و در نتیجه افزایش بی‌رویه نرخ رشد طبیعی جمعیت اشاره کرد. مهاجرت از روستا به شهر در طی این دو دوره از دیگر عوامل اصلی رشد جمعیت شهرها است که عمدتاً به منظور دسترسی به امکانات و خدمات بهتر و برتر و همچنین کسب شغل و درآمد بیشتر صورت می‌گیرد. در استان ایلام مهاجرت روستاییان به شهرها به طور عمده از دهه ۵۰ شروع و به ویژه در اواخر دهه ۶۰ و پایان جنگ تحمیلی انجام شد. مقصد اصلی مهاجرت‌های روستایی در استان شهر ایلام و مرکز استان می‌باشد.

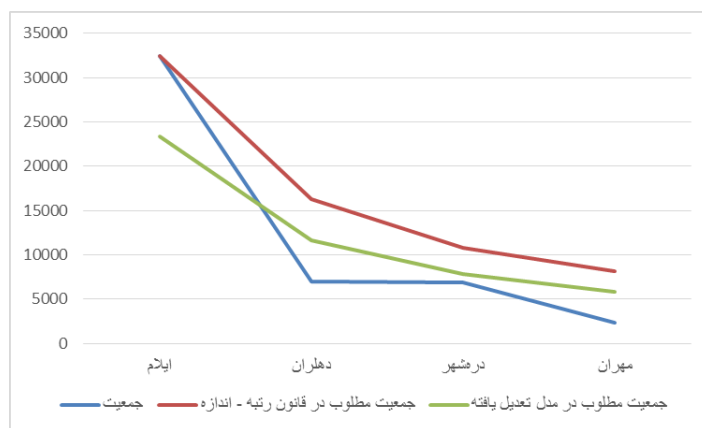
عمده‌ترین گرایشها در زمینه مراکز زیست شهری و نحوه شکل‌گیری و رشد شهرهای استان به شکل زیر می‌باشد:

- الگوی قطبی نظام شهری استان (ایلام بزرگترین شهر استان در حدود ۶ برابر دهلران دومین شهر استان جمعیت دارد). برای شناسایی الگوی قطبی نظام شهری استان به صورتی که بتوان بر اساس آن ویژگی‌های ساختاری این نقش را از جهات مختلف ارزیابی باید نمود. نخست پدیده تمرکز را به عنوان مهمترین عامل تعیین‌کننده تحولات کنونی، مورد بررسی و مطالعه قرار داد، در قلمرو بین بخشی و یا محدوده‌ای که شبکه شهرهای کشور را در بر می‌گیرد، مهم‌ترین مسئله بخش شهری امروزه گرایش به تمرکز است.
- الگوی شهرنشینی در استان دارای گرایشی به توسعه در روستا-شهری است. از آنجا که ارتباط شهر و روستا، به علل تاریخی - ساختاری، توسعه چندانی نیافته است. تحولات بعدی شهرها، به خصوص ایلام تقریباً مستقل از بخش روستایی یا حتی ارتباط بین شهرهای استان، بوقوع پیوسته است.
- توزیع فضای شهرهای استان در گستره منطقه جغرافیایی استان به دو شکل عمده است: شهرستان‌های ایلام-ایوان - شیروان چرداول و همچنین شهرهای آبدانان پراکندگی متعادل دارا می‌باشند، ولی در حوزه جنوبی شامل شهرهای مهران و دهلران پراکندگی فضایی شهرها به دلیل شرایط جغرافیایی و اقلیمی از عدم تعادل در این نواحی حکایت دارد.
- گرایش غالب در ساختار جمعیتی و اجتماعی درهم آمیختگی الگوی زندگی روستایی - شهری، جوانی جمعیت است که به دلیل ضعف بنیان اقتصادی و فقدان فرصت‌های شغلی صورت می‌پذیرد.
- به دلیل برخورداری شهر ایلام از امکانات و ظرفیت‌های بالقوه خدماتی، عدم تناسب بین شهرهای مختلف استان در سطوح عمده فروشی و ضعف در تقسیم کار بین نقاط شهری توسعه نظام شهری به قطبی شدن گرایش داشته و نظام سلسله مراتب خدمات‌گیری شهری استان ناقص و غیرکارآمد می‌باشد.

جدول شماره ۱: جمعیت شهری و درصد جمعیت براساس قانون رتبه اندازه و مدل تعدیل یافته ۱۳۴۵

ردیف	شهر	جمعیت	درصد از جمعیت شهری	رتبه بر اساس جمعیت موجود	جمعیت مطلوب در قانون رتبه - اندازه	جمعیت مطلوب در مدل تعدیل یافته
۱	ایلام	۱۵۴۹۳	۷۷	-	۱۵۴۹۳	۹۶۹۱
۲	دهلران	۲۵۹۲	۱۳	۵.۹۸	۷۷۴۶	۴۸۴۶
۳	دره‌شهر	۱۰۶۲	۵	۱۴.۵۹	۵۱۶۴	۳۲۳۰
۴	مهران	۱۰۴۳	۵	۱۴.۸۵	۳۸۷۳	۲۴۲۳
۵	جمع کل	۲۰۱۹۰	۱۰۰	-	-	۲۰۱۹۰

Source: Research Findings

نمودار شماره ۱: جمعیت شهری و درصد جمعیت براساس قانون رتبه اندازه و مدل تعدیل یافته ۱۳۴۵

جدول شماره ۲: محاسبه شاخص‌های نخست شهری ۱۳۴۵

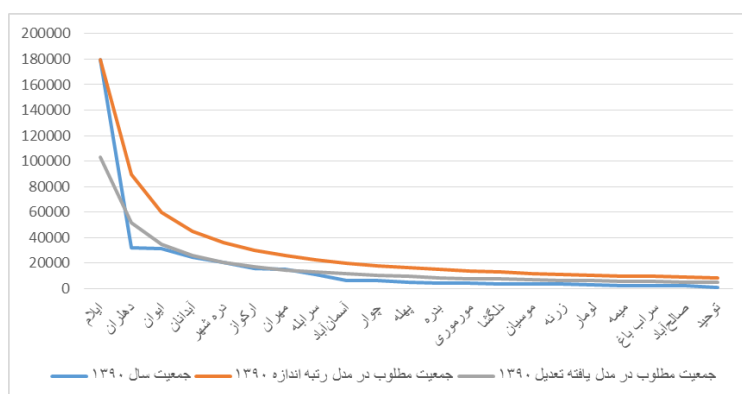
شاخص	مقدار (درصد)
نخست شهر	۷۷
تمرکز دوشهر	۹۸.۵
تمرکز چهارشهر	۱۰۰
ضریب جینی	۵۶
ضریب آنتروپی	۵۶
هرفیندال	۶۱
علم تمرکز	۱.۶۴
هندرسون	

Source: Research Findings

جدول شماره ۳: درصد جمعیت شهری، جمعیت مطلوب بر اساس قانون رتبه اندازه و مدل تعدیل یافته ۱۳۹۰

نام شهر	۱۳۹۰	درصد از کل جمعیت شهرتین	جمعیت مطلوب در مدل رتبه اندازه ۱۳۹۰	جمعیت مطلوب در مدل یافته تعدیل ۱۳۹۰
ایلام	۱۷۹۷۷۴	۴۷/۶۱	۱۷۹۷۷۴	۱۰۳۴۳۸
دهلران	۳۱۷۵۰	۸/۴۰	۸۹۸۸۷	۵۱۷۱۹
ایوان	۳۱۲۶۰	۸/۲۷	۵۹۹۲۵	۳۴۴۷۹
آبدانان	۲۴۵۹۰	۶/۵۱	۴۴۹۴۴	۲۵۸۵۹
دره شهر	۲۰۶۲۸	۵/۴۶	۳۵۹۵۵	۲۰۶۸۸
ارکواز	۱۶۰۷۰	۴/۲۵	۲۹۹۶۲	۱۷۲۴۰
مهران	۱۴۸۸۴	۳/۹۴	۲۵۶۸۲	۱۴۷۷۷
سرابله	۱۰۹۹۱	۲/۹۱	۲۲۴۷۲	۱۲۹۳۰
آسمان‌آباد	۶۶۲۳	۱/۷۵	۱۹۹۷۵	۱۱۴۹۳
چوار	۶۳۵۶	۱/۶۸	۱۷۹۷۷	۱۰۳۴۴
پهله	۴۹۶۲	۱/۳۱	۱۶۳۴۳	۹۴۰۳
بدره	۴۲۴۲	۱/۱۲	۱۴۹۸۱	۸۶۲۰
مورموری	۳۹۵۰	۱/۰۴	۱۳۸۲۹	۷۹۵۷
دلگشا	۳۹۳۱	۱/۰۴	۱۲۸۴۱	۷۳۸۸
موسیان	۳۴۶۳	۰/۹۱	۱۱۹۸۵	۶۸۹۶
زرنه	۳۲۸۰	۰/۸۶	۱۱۲۳۶	۶۴۶۵
لومار	۳۰۴۳	۰/۸	۱۰۵۷۵	۶۰۸۵
میمه	۲۵۶۵	۰/۶۷	۹۹۸۷	۵۷۴۷
سراب باغ	۲۲۷۳	۰/۶۰	۹۴۶۲	۵۴۴۴
صالح‌آباد	۲۱۹۳	۰/۵۸	۸۹۸۹	۵۱۷۲
توخید	۷۲۰	۰/۱۹	۸۵۶۱	۴۹۲۶

Source: Research Findings

نمودار شماره ۲: جمعیت شهری و درصد جمعیت براساس قانون رتبه اندازه و مدل تعدیل یافته ۱۳۹۰

Source: Research Findings

جدول شماره ۴. شاخص‌های نخست شهری ۱۳۹۰

شاخص	مقدار (درصد)
نخست شهر	۴۷
تمرکز دوشهر	۵۶
تمرکز چهارشهر	۶۶
ضریب جینی	۶۴
ضریب آنتروپی	۲/۰۴
هرفیندال	۲۴
عدم تمرکز هندرسون	۳/۶۸

Source: Research Findings

بحث و نتیجه گیری

بر اساس یافته‌های موجود ویژگی های شبکه شهری استان را می‌توان وجود پدیده نخست شهری، عدم تعادل و توازن جغرافیایی جمعیت، گسست در شبکه شهری، کوچک بودن اکثر شهرها، فاصله فراوان شهرها از جمعیت مطلوب خود هم در مدل رتبه اندازه و هم در مدل تعدیل یافته آن، طبقه بندی شهرها در چهارگروه شهر، شهر متوسط (ایلام)، شهر کوچک (دهلران، ایوان و آبدانان)، شهر بسیار کوچک (مهران، دره شهر، سرابله) و روستا شهر (بدره، لومار، آسمان آباد، پهلده، زرنه؛ صالح آباد، مورموری، موسیان، میمه و توحید) می‌توان اشاره نمود. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد که در طی دوره‌های آماری مورد مطالعه میزان نخست شهری در شبکه شهری استان، که با بکارگیری، سه شاخص: تمرکز نخست شهر، تمرکز دوشهر و تمرکز چهارشهر بررسی شد، مؤید وجود پدیده نخست شهری در شبکه استان است. با وجود این، در تمامی دوره‌های آماری مورد مطالعه، ارقام شاخص‌های نشان می‌دهد که میزان تمرکز نخست شهری در شبکه در حال کاهش است. به طوری که میزان تمرکز نخست شهری از ۷۷ درصد در سال ۴۵ به ۴۸ در سال ۱۳۸۵ کاهش یافته است. تمرکز دوشهر از رقم ۵/۹۸ در سال ۱۳۴۵ به ۵/۶ درصد در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته و میزان تمرکز چهارشهر از ۱۰۰ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۶۶ درصد در سال ۱۳۹۰ کاهش یافته است. بررسی‌های مربوط به تحولات توزیع فضایی جمعیت در نقاط شهری استان که با استفاده از شاخص ضریب جینی محاسبه شده نشان می‌دهد در طی دوره‌های آماری مورد مطالعه این توزیع روند پراخت و خیز داشته است. تحولات جمعیتی شهر ایلام ایلام، تابعی از تغییرات پدیده‌های جمعیتی شهر ایلام و سایر مراکز سکونت مرتب با آن است که می‌تواند بر رشد فیزیکی این شهر تأثیر و نقش مهمی داشته باشد، به طور کلی تحولات جمعیتی به خودی

خود و به تنهایی قابل بررسی نبوده چرا که شاخص‌هایی همچون شاخص‌های سیاسی، فرهنگی و اقتضانات زمانی و مکانی همگی بر تحولات کمی و کیفی جمعیت و پخش فضایی آن مؤثر می‌باشند. در فضای جغرافیایی ایلام وقوع جنگ تحمیلی و تبعات ناشی از آن به شکل گسترده موجب جابه‌جایی جمعیتی، بدون طی شدن فرایند منطقی پذیرش جمعیت متناسب با توانهای آن محیط گردید. بر اساس بررسی‌های انجام گرفته در سال ۱۳۴۵ شهر ایلام دارای ۱۵۴۹۳ نفر جمعیت بوده که این میزان معادل $7/3$ درصد جمعیت استان و 54 درصد جمعیت شهرنشین می‌باشد. در سال ۱۳۵۵ شهر ایلام با نرخ رشدی معادل $7/68$ درصد نسبت به سال ۱۳۴۵ به 32476 رسیده است که این میزان جمعیت 13 درصد کل جمعیت استان و $50/94$ درصد جمعیت شهرنشین را به خود اختصاص داده است. بر اساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شهر ایلام در سال ۱۳۶۵ با نرخ رشد معادل $10/61$ درصد جمعیت آن به 89035 نفر رسیده که این میزان $23/3$ درصد کل جمعیت استان و $58/3$ درصد کل جمعیت شهرنشین استان را تشکیل داده است. بر همین اساس جمعیت شهر ایلام در سال ۱۳۷۵ به 126346 نفر رسیده که 25 درصد کل جمعیت استان و $48/6$ درصد کل جمعیت شهری استان می‌باشد که این میزان در سال ۱۳۸۵ به 160355 نفر رسیده که این رقم حدود $25/5$ درصد کل جمعیت استان و 48 درصد کل جمعیت شهرنشین استان می‌باشد. بر اساس بررسی‌های انجام شده افزایش جمعیت شهر ایلام طی چند دهه اخیر به عواملی از قبیل تحولات سیاسی نظامی در چند دهه اخیر از جمله جنگ تحمیلی و رشد بالای مهاجرت به شهر ایلام می‌باشد. احداث شهرک‌هایی جهت اسکان مهاجرین در شهر، استقرار دستگاه‌های دولتی و مراکز دانشگاهی و تأسیسات نظامی در داخل شهر به یک باره بافت کلبدی شهر را به شدت افزایش داد و موجبات پذیرش جمعیت بیشتری را به وجود آورد.

الگوی اقتصادی شهر ایلام تابعی از موقعیت این شهر می‌باشد. هر چند الگوی اقتصادی شهر ایلام عمدتاً به بخش خدمات با 66 درصد کل تولید استان تعلق دارد، لیکن در این شهر در سایر بخش‌ها نیز جمعیت زیادی شاغل می‌باشند. (مهندسین مشاور. ۱۳۸۴) شهر ایلام به دلیل اینکه از لحاظ موقعیت نسبی دارای وضعیت مناسبی تا پایان جنگ تحمیلی نبوده است سرمایه‌گذاری در زمینه بخش صنعت و معدن قابل توجه نبوده است. اما بعد از پایان جنگ تحمیلی صنایع نفت و گاز - سیمان و صنایع تبدیلی و مصرفی زمینه ساز تغییر بافت اشتغال شهر گردید.

بر اساس مطالعات صورت گرفته در دهه ۱۳۵۵ بیشتر جمعیت شهر ایلام در بخش کشاورزی $68/57$ درصد و به دنبال آن بخش خدمات $13/63$ درصد و بخش کشاورزی $17/80$ درصد بوده است که این نسبت در سال ۱۳۶۵ تغییر کرده و بخش کشاورزی 42 درصد، خدمات 41 درصد و صنعت و معدن 17 درصد بوده است. بر اساس پژوهش‌های انجام شده در سال ۱۳۷۵ رشد بخش خدمات با سرعت بیشتری صورت پذیرفته و از اشتغال در سایر بخش‌های کشاورزی و صنعت و معدن کاسته شده است. در این دهه بخش خدمات با $66/6$ درصد بیشترین میزان اشتغال در شهر ایلام و در سال ۱۳۸۵ نیز بخش خدمات با $66/1$ درصد بالاترین میزان اشتغال شهر ایلام را به خود اختصاص داده‌اند. (شوهانی. ۱۳۸۶) شهر ایلام از سال ۱۰۰۸ هجری قمری در حیطه قلمرو حکومت‌های والیان لرستان قرار داشت. والیان این دوره مقرر حکومتی خود را در محلی به نام ده بالا مستقر نمود و آنجا را حسین آباد نامید. رشد و توسعه فیزیکی (حسین آباد) یا ایلام امروزی از زمان والی ابوقدره شروع گردید. در همین زمان

احداث مغازه‌ها، بناها، معابر، خانه‌های جدید و بناهای مسکونی در شهر آغاز شد به طوری که رشد فیزیکی شهر به ۱۰۳ هکتار و جمعیت آن تا سال ۱۳۳۵ به حدود ۸۸۰۰ نفر افزایش پیدا کرد.

دومین دوره توسعه شهر که از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۴ ادامه داشت بافت کالبدی شهر به ۲۱۳ هکتار و جمعیت شهر به ۳۲۴۷۶ نفر افزایش پیدا کرد. یعنی بافت کالبدی شهر دو برابر و جمعیت شهر چهار برابر گردید. این افزایش بافت کالبدی شهر بصورت یکپارچه در اطراف بخش مرکزی شهر گسترش پیدا کرد. در این دوره اجرای قانون اصلاًحات ارضی باعث گردید که خرده مالکان و خوش نشینانی که از مراحل سه گانه اصلاًحات ارضی بی نصیب مانده بودند به شهر مهاجرت کرده و به کارهای خدماتی در شهر مشغول شوند که همین عامل مهمترین نقش را در افزایش جمعیت و گسترش بافت کالبدی شهر داشته است و در همین دوره است که محلات غیر رسمی شهر شکل می‌گیرند.

سومین دوره توسعه شهر ایلام از سال ۱۳۵۴ تا سال ۱۳۶۸ ادامه یافت تغییر ایلام از فرمانداری کل به استان ایلام با مرکزیت شهر ایلام، احداث مراکز خدماتی و زیر بنایی و تأسیسات شهری به سبب افزایش قیمت نفت، پیروزی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی عراق علیه ایران مهمترین عوامل رشد و توسعه فیزیکی شهر ایلام در این دوره بودند. با شروع جنگ و اشغال چندین شهر استان ایلام تعداد زیادی از جمعیت آنها که حدود ۵۸۰۰۰ نفر بودند برای دور ماندن از جنگ به شهر ایلام مهاجرت کرده و در اطراف شهر به صورت غیر رسمی اسکان یافتند. در این دوره بافت کالبدی شهر به ۴۹۴ هکتار و جمعیت شهر به ۸۹۰۳۵ نفر افزایش پیدا کرد که در این دوره بافت کالبدی شهر دو برابر و جمعیت شهر حدود ۳ برابر گردیده است. در این دوره اسکان غیر رسمی به صورت خیلی جدی نمایان شد. تا این زمان شهر ایلام بدون برنامه و بر اساس سلیقه افراد ساخته می‌شد ولی می‌توان گفت از سال ۱۳۶۸ به بعد شهر ایلام تا حدودی با یک برنامه ریزی نسبتاً مدون ساخته شد. هر چند که در لابه لای آن ساخت و سازهای غیر قانونی و معاملات قماری زمین به شدت رواج دارد. این دوره حدود ۲۵۸ هکتار به محدوده شهر اضافه شد که اکثر آن به صورت غیر رسمی بوده که در نهایت به گسترش محلات فقیر نشین منجر شده است. در این دوره یعنی از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۵ جمعیت شهر به ۱۲۶۰۰۰ نفر و وسعت شهر به حدود ۷۶۰ هکتار افزایش پیدا کرد. از مهمترین عوامل رشد و توسعه شهر در این دوره مهاجرت از روستاها به شهر، وجود خدمات برتر در شهر ایلام، رشد طبیعی جمعیت و ایجاد سازمان زمین شهری را می‌توان نام برد.

پنجمین دوره توسعه شهر که از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵ ادامه داشت برنامه ریزی جهت توسعه کالبدی شهر با شکل بهتری انجام گردید. در این دوره ساخت و سازهای غیر قانونی به شدت در شهر مشاهده می‌شود و سایر توسعه‌های شهر در قالب طرح‌های آماده سازی بوده است. در این دوره جمعیت شهر به ۱۶۰۳۵۵ نفر و بافت کالبدی شهر به حدود ۱۷۰۰ هکتار رسید. در این دوره افزایش جمعیت نسبت به دوره قبل حدود ۴۰ هزار نفر و توسعه شهر نسبت به دوره قبل حدود ۹۰۰ هکتار بوده است. در این دوره به شدت ساخت و ساز غیر قانونی در اطراف شهر توسعه باند بازان زمین و مسکن در حال انجام می‌باشد هر چند که به علت گران بودن زمین بیشتر شاهد ساخت و سازهای عمودی در شهر هستیم ولی ساخت و ساز افقی و غیر قانونی نیز به شدت در شهر قابل مشاهده است.

شهر ایلام، از جمله شهرهای میانی ایران در غرب کشور و مرکزیت سیاسی استان ایلام می‌باشد. این شهر جدای از روند تاریخی آن، در اوایل جنگ تحمیلی مورد تهاجم و هجوم قرار گرفت و به قسمت اعظم تأسیسات زیربنایی، آموزشی، فرهنگی بهداشتی کالبدی و امکانات ارتباطی آن آسیب جدی وارد گردید. بر اساس آمار و ارقام در حدود ۵۰ درصد شهر ایلام از لحاظ کالبدی آسیب دید و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیربنایی شهر تا حدود زیادی نابود گردید. پس از جنگ و بازسازی بافت کالبدی شهر، ساختارهای اقتصادی - اجتماعی و زیر بنایی شهر مرمت و توسعه کالبدی شهر روند سریعی به خود گرفت. رشد طبیعی جمعیت، مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهر ایلام - افزایش جمعیت و در کنار آن توسعه سریع کالبدی شهر از وجوه بارز شهر در چند دهه گذشته و به ویژه بعد از پایان جنگ تحمیلی بوده است. (شوهانی، ۱۳۸۳) در این پژوهش سعی شد که به بررسی‌های المن‌های مختلف رشد فیزیکی شهر ایلام پرداخته شود که مهمترین عامل در این امر را می‌توان افزایش جمعیت و مهاجرت نام ببریم.

منابع

- Arnott, R. (2008), *Housing Policy in Developing Countries: The Importance of the Informal Economy*, World Bank, Commission on Growth and Development, P:11.
- Athari, Kamal (1374) marginalization in Iran, causes and solutions, Proceedings of the Second Seminar housing development policies in Iran, Vol. [In Persian] Buckley, R. & Jerry, Kalarickal. (2005), *Housing Policy in Developing Countries: Conjectures and Refutations*, World Bank Res Obs (Fall 2005), 233-257.
- Audefroy, Joël (1999) An Evaluation of Actions since 1992 to promote Sustainable Human Settlements in Developing Regions; Habitat International Coalition; México, D.F., México.
- Chapter 7. Promoting Sustainable Human Settlement Development; internet catches document; Agenda 21; Rio Summit.
- Gallent, N. & Steve Robinson. (2011), *Local perspectives on rural housing affordability and implications for the localism agenda in England*, Journal of Rural Studies, Volume 27, Pages 297-307, Available online July 2011.
- Hojat, Jesus (1384), the impact of land reform on the Iranian village, fine arts publication, Issue 6, Summer 1385, S84-75 [In Persian] Lotfi, Haider, Ali Ahmadi and Mostafa Hassanzadeh Frjvd. (1388), indices and essential components in the planning and policy-makers of rural housing, land use planning Quarterly, Issue 7, pp. 105-128. [In Persian]
- Issues, S.. (1386), Plan, of Religious Beliefs in traditional desert architecture, analyzing the impact of Islamic thought on housing Iran Kerman sample. PhD thesis, College of Fine Arts, School of Architecture, Tehran University. [In Persian] Maleki, Saeed. (1382), the role of social housing measures in housing development planning in Ilam, Journal of Housing and Revolution, No. 104, pp. 60-76. [In Persian]
- Misra, Ramsh.prasad (1366) a new understanding of development issues, translated by Hamid Farahani Rad, Selection socio-economics, Center of Economic and Social Plan and Budget Organization, No. 46. [In Persian] Maleki, Saeed. (1390), the indices of social housing in rural areas of Ahvaz city. Housing and rural environment, No. 129, Vol. 29, pp. 32-49. [In Persian]
- Rostamzadeh, helper; test range Azeri, Mohammad, rare, SM, single, Mansoor Mohammad Nejad, H. (1389); assessment methods citizenship behaviors in urban areas in the meta-analysis approach; Environmental Science and Technology, Volume XII, Number three, fall 89. [In Persian]
- Salnamh regions of the country in 1384, Tehran, Iran Statistical Center, Office of the Press and Information. [In Persian] Shyh, Ishmael, the necessary transformation of urban management in Iran, Journal of Geography and Development, spring and summer of 1382, S37-61 [In Persian]

Salnamh regions of the country in 1385, Tehran, Iran Statistical Center, Office of the Press and Information. [In Persian] Statistical Center of Iran. (1394), the General Census of Population and Housing, the results of Ilam province. [In Persian]

Shohani, M., M. Sc. (1379) and the environmental consequences of Ilam city expansion, Shahid Beheshti University

Shohani, M. (1382) Understanding the factors in the physical development of Ilam, Publication Management and Planning Organization

Archive of SID